

САЛАШИ КАО ЗНАЧАЈАН СЕГМЕНТ РАЗВОЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА ВОЈВОДИНЕ

*Кристина Кошић¹, Татјана Пивац¹, Јован Ромелић¹,
Снежана Бесермеџи¹, Мирјана Пенић¹*

Примљено: 15.10.2012. | Прихваћено: 23.08.2013.

РЕЗИМЕ: Основне карактеристике досадашњег развоја руралног туризма сврставају Војводину у подручја са значајним ресурсима. Туристички производ у руралном туризму Војводине може бити значајан предмет туристичке тражње. Елементе руралног туристичког производа Војводине чине: салаши, туристичка села, сеоска архитектура, етно куће и сеоске туристичке манифестације. Посебно место у руралном туризму Војводине заузимају салаши, на којима се најбоље упознаје аутентичан начин живота прошлих векова. Они представљају пољопривредно газдинство, односно кућу са окућницом у пољу, окружену непрегледним њивама и самим тим доста удаљену од насеља. Највише их има на северу Бачке. Иако је после Другог Светског рата срушено на хиљаде салаша, данас их је у Војводини остало довољно да подсећају на прошла времена. Неки још увек врше стару функцију, а неколицина их је преуређена у туристичке локалитете, као што су Цветни и Мајкин салаш у околини Палића, Рокин салаш на обали Лудашког језера, Ченејски Салаш 137, Дида Хорњаков салаш код Сомбора, Катићев салаш у Дeroњама и др. У раду су приказане карактеристике војвођанских салаша, а на основу теренских истраживања је извршена анализа туристичке понуде 12 салаша који су укључени у рурални туризам.

Кључне речи: Војводина, салаши, рурални туризам

ДЕФИНИСАЊЕ, РАЗВОЈ И ГЕОГРАФСКИ РАЗМЕШТАЈ САЛАША У ВОЈВОДИНИ

„Под салашом се подразумева, прво, индивидуално пољопривредно добро издвојено из контекста груписаних насеља, села и градова на којем изузев зграде најчешће издужене, правоугаоне основе (панонска кућа) постоје и економски објекти који служе за смештај пољопривредних производа (чардаци за кукуруз, магацини за житарице, воће и поврће, подруми за вино), стоке (штале и корлати)

¹ Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад; e-mail: kristina.kosic@dgt.uns.ac.rs

и пољопривредних машина (шупе, шајери, хангари и слично) и друго, стамбена зграда, кућа на том индивидуалном добру (салашу)“ (Ђупурдија, 1993). Цитирајући дефиницију, Б Ђупурдије, социолог Стојанов (1994) истиче њене најважније моменте. Пре свега, инсистирање на „пољопривредном добру“ као важном елементу сваког салаша. То се односи на сељачки земљишни посед које су сељаци звали и имање и grunt. Међутим, такође се истиче да салаш чине: кућа, привредни објекти и оградањени простор на коме су ти објекти подигнути. Салаш је целина која обухвата сељаков земљишни посед, кућу и привредне објекте.

Према Гаврићу (1994), салаш, реч мађарског порекла, означава пољопривредно газдинство са уређеним економским двориштем, изграђеним стамбеним и производним објектима, оградањено жицом или живом оградом. Салаш је доста удаљен од насеља и добро повезан путном мрежом. Мајур представља пољопривредно газдинство слично салашу, али знатно је већи и богатији. Економско двориште је веће и комунално уређено – парк, травњак, украсно дрвеће и други вишегодишњи засади, посебно оградањени, економско двориште електрифицирано, а путна мрежа од тврдог материјала. Данас, пореклом мађарску реч, „салаш“, као ознаку за тип насеља, користе првенствено, код и у Мађарској, словенски народи, док је код Мађара углавном у употреби реч „тања“. Реч „тања“ је, као синонимно значење „салашу“, код Мађара ушла у употребу пре средине 18. века. Из тих разлога се може сматрати да је реч „салаш“, у оном смислу у коме означава тип насеља и архитектуре, изворнија. (Ђупурдија, 1985)

Према сазнањима до којих се може доћи, изгледа да је подизање салаша почело половином 18. века, а да је највише салаша подигнуто у другој половини деветнаестог века и првих деценија двадесетог века. Б. Ђупурдија наводи изворе према којима је у околини Суботице пред Први светски рат било око 11000 салаша (Стојанов, 1994). Са Другим светским ратом почиње сумрак салаша и салашарске привреде.

У Војводини, највише салаша је било у Бачкој и северном и средњем Банату. У јужном Банату били су ређи и претежно су служили сточарству (овчарству). Били су мањи и скромнији него у Бачкој и грађени су од слабијег материјала. У околини Вршца и Беле Цркве, као и у деловима Срема, биле су распрострањене виноградарске куће које су такође биле мале и сиромашне, а имале су сличну функцију као и салаша (Стојанов, 1994).

Основни природни фактор насељавања салаша био је везан за физичко-географске услове. У време насељавања Војводине крајем 17. и почетком 18. века територија Војводине била је некултивисана средина. У њој су велике површине биле неповољне за насељавање, било због својих природних карактеристика (ритови), било због техничких могућности становништва (лесне заравни). Због тога је запоседање терена било изузетно неравномерно. На некултивисаним површинама мрежа насеља је била ретка или су села била мала, а атари огромни. Неки од тих терена били су периферни делови атара или заједничке испаше за неколико села. На њима је и највише војвођанских салаша (Ђурчић, 1994).

Друштвени фактори настанка салаша били су пре свега мала насељеност Војводине, ретка мрежа насеља, услови привређивања, саобраћајни услови и др. Изузетно мали број становника на овим просторима почетком 18. века условио је

формирање малог броја села, грађених често на великим дистанцама. Тамо где су постојале велике удаљености између села, формирани су огромни атари и многе пустаре. Тадашња превозна средства, кола и коњи, били су сувише неефикасни. Становнику села, да би дошао на крај неког великог атара требало је по неколико сати вожње. То је отежавало аграрно активирање великих површина. По правилу обрађиване су површине на сат или два вожње око села, а удаљенији делови су препуштени ливадама и пашњацима.

Први облици салаша били су салаши сточара. Убрзо након настањивања ових територија, предузимане су опсежне мере за њено култивисање. Мелиоративним радовима проширене су пољопривредне површине, а унапређење саобраћаја приближило је Војводину великим тржиштима пољопривредних производа. Подстицај проширивању обрадивих површина био је и стално увећавање популације. То су били основни услови под којима салаши мењају своју функцију. Екстензивну сточарску, замењује интензивнија ратарска производња. Велики атари и удаљене пољопривредне површине наметале су потребу подизања нових салаша. Највероватније је да се ова трансформација салаша дешавала крајем 18. и почетком 19. века. Салаши тада постају летња станишта ратара. Чланови домаћинства способни за рад селили су се на салаше већ у пролеће, а у села су се враћали након завршетка свих радова на њивама. Економске погодности учиниле су да се салаши временом претварају од сезонских у стална станишта, у којима ван сезоне пољопривредних радова живе старији чланови домаћинства, а на већим поседима и слуге са својим породицама (Ђурчић, 1994).

Следећу етапу у развоју салаша представља њихово груписање. Оно је било могуће када копање дубоких бунара више није био проблем, а измештање је било компромис између близине обрадивих површина и неког вида колективног живљења. Груписање се вршило уз путеве или неке централне објекте саграђене ван села (цркву, школу, продавницу). Из оваквих група салаша настала су многа данашња насеља.

Најновије друштвене и економске промене учиниле су да двојна станишта (кућа у селу и салаш) више нису неопходни за интензивну обраду свих делова атара. Дошло је до убрзаног напуштања ових станишта или нових видова њихове трансформације (Ђурчић, 1994).

Нестајање салаша подстакле су неке демографске и привредне промене до којих је дошло после Другог светског рата, а пре свега смена немачког становништва колонистима, аграрна реформа и обједињавањеседа у сељачке радне задруге. Аграрном реформом спроведеном после Другог светског рата сведен је приватни земљишни посед на 10 ха обрадивог земљишта. Паралелно је код индивидуалних земљорадника уведен обавезан откуп пољопривредних производа по багателним ценама, а све то са циљем присилне колективизације ради ступања сељака у сељачке радне задруге. Истовремено, продуктивност и начин рада у овим задругама били су знатно испод оног нивоа који је земљорадник у Војводини остваривао на свом поседу (Субић, 1994).

Поред наведених демографских и привредних узрока, нестајању салаша умногоме је допринело и њихово физичко уништавање, којем се интензивно при-

ступило такође после Другог светског рата. До данас је преживео мали број салаша, поготово у својој првобитној функцији. Један од начина оживљавања салаша у Војводини је свакако њихово туристичко активирање, чему се пре неколико година и приступило.

Класификација салаша

Према првој класификацији, може се издвојити неколико врста салаша:

- прва врста су усамљени салаши који су међусобно удаљени и имају велико економско двориште у чијем се продужетку налази њива власника салаша. Некада су ово били најтипичнији салаши.
- друга група салаша је настала у другој половини 19. века, расподелом породичног земљишта на мање парцеле. Власник сваке парцеле је сазидао салаш на својој земљи. Ти салаши се гушће распоређују, с обзиром на то да су парцеле мање и постављене без икаквог реда
- трећа група салаша је саграђена поред старих путева и постављени су близу једни другима;
- четврту групу представљају ушорени салаши. Изградњом салаша на мањим парцелама дошло је до згушњавања салаша и до њиховог сашорављања;
- пету групу салаша могу представљати поседи велепоседника, али су много богатије опремљени.
- у шесту групу спадају модерни салаши, који су савремено изграђени и веома добро опремљени (Павловић, 2002)

Друга подела се може извршити на основу изгледа куће:

- у прву групу спадају салаши који чине зграда – кућа за становање, са три просторије такозвана троделна кућа са две собе (предња и стражња), кухињом између њих и коморе где су биле ускладиштене потребне намирнице за исхрану човека. На ове просторије се под истим кровом надовезује штала за коње, а испред њих се целом дужином пружа трем.
- у другу групу спадају салаши који имају троделну зграду за становање, а штала је често у склопу са „кућерком“ или летњом кухињом или неком другом економском зградом. Кров је био спуштен и испод њега се налазио гонк. Предњи и задњи крај гонка је био зидан и тако су се добиле две просторије. У собама се налазила паорска пећ, која је поред тога што је служила за огрев, служила и за печење кромпира, пите, меса, хлеба...

Објекти на салашима и локација салаша

Зграде за становање људи и остали објекти на салашима грађени су набојем и покривени трском (они старији) или од черпића и цигле и покривени црепом (новији). Стамбена зграда се састојала од једне или две собе, кухиње, оставе из које се ложила „проста“ пећ сноповима огризина, сламом, шапурикама и др. Испред собе и улаза у кухињу је отворени ходник украшен дрвеном оградацом. Испред

ходника на неким салашима је ограђена мала баштица за цвеће: невена, зубмула, ђурђевка, љубичице и каранфила. Намештај у салашким просторијама је одувек био скроман и крајње једноставан. У соби су кревети за спавање, сто и столица, око „просте“ пећи, тзв. „клупица“ за одмарање уз грејање, орман или „долов“ са три велике фиоке за одећу, иза врата чивилук. На источном зиду је икона домаћинове крсне славе. У соби су се још евентуално налазили: колевка за дете, преслица за предење вуне, разбој за ткање српског платна и „крпара“ (простирка за под). У кухињи је сто са столицама и „стелаж“ (полица) за посуђе, затим „шамлица“ (ниска столчица) или трножац за седење када се ручно круне кукурузи и друго (Субић, 1994).

Испред зграде за становање је економско двориште са осталим објектима, на која се надовезује „ледина“ – салашки пашњак за стоку. Амбициознији салашари имају испред или иза салаша ограђен повртњак, воћњак и виноград. Ретки салашари у воћњаку имају и пчелињак. Оваква свестраност у производњи салаша омогућава им да потпуније подмире своје потребе али и да вишкове воћа и поврћа продају на пијацама у насељу, као што чине са вишковима живине, јаја, млека и млечних производа (Група аутора, 1984).

Уопште на салашима, као и на паорским кућама у селима Војводине, карактеристично је да су прозори мали. Основни разлог је то да се тако зими губи што мање топлоте, а да лети топлота што мање продире унутра. На северној страни постављају се просторије које по својој намени треба да су хладније, оставе, шпајзеви и слично.

Локацију салаша је одређивао власник салаша, по следећим критеријумима:

1. *Величина земљишног поседа* – је била веома битна при одређивању локације салаша, јер су људи најчешће градили салаше на местима где су имали највећи део земљишног поседа. На тај начин су били на лицу места при обављању пољопривредних радова, а у исто време могли су надгледати и кретање стоке.
2. *Удаљеност од оближње насеља* – углавном је била мања, до 4-5 км, управо због тога што су салашари морали одлазити у град или оближње село ради неопходних набавки, пијачним данима ради продаје сопствених производа, због одласка деце у школу.
3. *Близина пута са тврдом подлојом* – је била од важности, јер се тиме обезбеђивала сигурност и брзина транспорта летине и боља комуникација за пољопривредне машине.
4. *Надморска висина терена* – је утицала на избор локације за изградњу салаша, јер се морало водити рачуна о томе да салаш буде на вишем терену ради сигурније одбране од поплава или подземних вода.
5. *Различитост у природним целинама* – је била битна због разноликости послова којима су се салашари бавили. Погодан је био простор који је имао обрадиве површине, али исто тако и површине погодне за испашу стоке.
6. *Близина реке и дубина изданске воде* – нам указују на то да је вода као природни елемент веома битна за избор локације салаша. Већина житеља салаша углавном користи фреатску издан за одржавање хигијене, напајање сто-

ке. Близина река је битна због наводњавања пољопривредних површина, у неким случајевима ради одводњавања, а са друге стране близина река може бити и проблем за пољопривредне површине које нису на одговарајућој надморској висини и које су им сувише близу, јер поплаве могу изазвати велике штете (Ђукићин, 2006).

Локација већих салашарских група у Војводини

Салаше у Војводини све до блиске прошлости, су једна од битних одлика начина живота и рада њихових становника. То је посебан начин живљења и економског привређивања који је постао карактеристичан за пољопривреду Војводине. Посматрајући кроз историју број салаша и становника на њима, можемо констатовати да производња сточарских и ратарских производа коју су они остваривали, веома значајна за снабдевање градова у чијој су се близини налазили. Најпознатији салаше у Војводини се налазе у Бачкој, у околини Сомбора, Суботице, Срборбрана, Бечеја и Ченеја. Салаше у Војводини су споменици традиције и културе становништва који је живео на овим просторима. (Тодоровић, Бјељац, 2007).

Сомборски салаше. Сомборски салаше су мања или већа насеља пољопривредника, који стално или повремено живе и привређују на својим поседима. Удаљени су од села или града по два до три, а понеки и више километара. Први писани подаци о салашима у околини Сомбора датирају из тридесетих година 16. века. Већина салаша на подручју Сомбора је настала током 18. века. У околини Сомбора се налазе следећа салашарска насеља: Бездански салаше, Градина, Ђурђин, Жаркова, Лугумирци, Материћи, Милчићи, Ненадић, Обзир, Радојевићи, Ранчево, и Шапоње.

Најпознатије салашарско насеље је Градина удаљена од Сомбора 3-12 км. Крајем 20. века на површини од 30 км² је постојало 62 домаћинства на својим салашима. Интересантно је да се салаше у околини Сомбора одржавају, не пропадају, већ се јавља супротна појава, да се они успешно носе са временом, модернизујући се, имају значајну привредну улогу у овом крају.

Сомборски салаше као туристички ресурс поседују низ потенцијалних атрактивних атрибута, које овај простор чине изразито специфичним, јединственим, особеним. Они, дакле, имају у данашње време туристички цељена својства и отуда се може очекивати да ће се њиховом туристичком валоризацијом и укључивањем у туристичку понуду формирати туристичка потражња великог интензитета и дужег трајања.

Суботички салаше. На салашима у околини Суботице је 1862. године живело 2/3 суботичког живља, а 1/3 су били становници града. Двадесетак година касније на салашима је живело 1/2 становника Суботице. Салаше у околини Суботице су се према неким ауторима појавили као привремена сточарска станишта која су се састојала од шатора и тора за стоку. Салаше суботичког атара међу собом су били повезани атарским путевима. Салашари из било ког краја су једним од ових путе-

ва најпре стигли до Суботице. Кад су изграђене железничке пруге и већи путеви уз њих су се све више шорили салаши. Кад говоримо о салашу, мисли се на укупно газдинство са стамбеном кућом, пратећим објектима и припадајућој парцели обрадивог земљишта који по правилу чине јединствену целину у просторно-урбанистичком смислу. Историјском анализом утврђено је да су постојала три типа салаша настала у различитим периодима изградње овог простора.

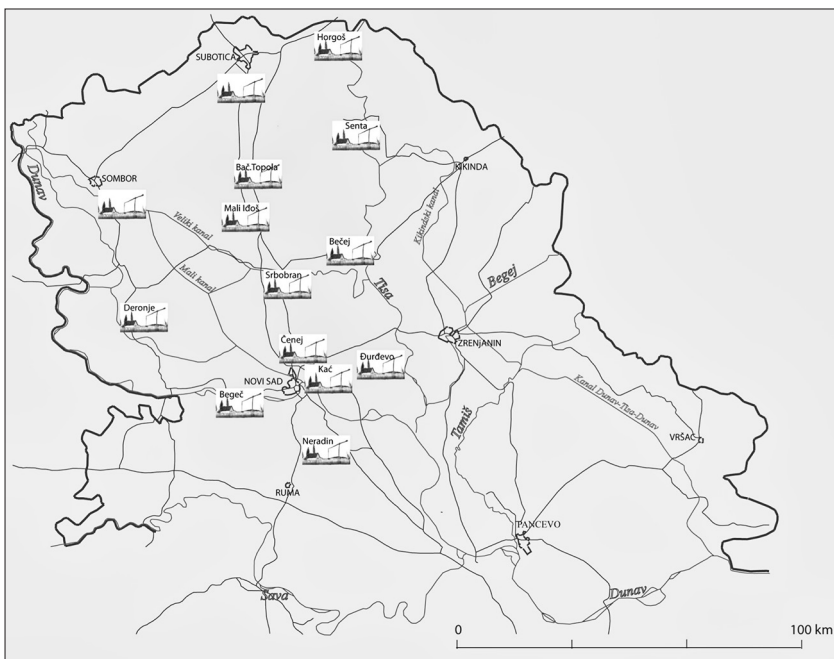
1. Први и најстарији, припада 18. и почетку 19. века. То су „салашарски шорови”, који су условни термин “шорови” управо добили због континуираног процеса формирања простора, почев од породичне задруге до деоба парцеле у временском континуитету, све до средине 20. века. Тако су настали и специфични топоними - Прчићеви, Дулићеви и Стипићеви шорови. Мора се констатовати да су од ових шорова, присутних још само у топоними-ма, на топографским картама, остали једва видни трагови у стварном физичком простору. Овај тип салаша настао је по правилу уз локалне путеве са просторно-планског аспекта, секундарног карактера, Суботица-Биково (Малагурски салаши).
2. Други тип је настао формирањем такозваних “ленија” и временски припада другој половини 19. века. У суботичком атару су то Рудићеви салаши.
3. Трећи тип, условно назван „расути салаши”, према својој просторној структури на испитиваној регији настао је у првој половини 20. века, даљом парцелизацијом преосталог земљишта.

Салаши северне Бачке су настали на месту средњовековних села. Села су само накратко или у опште нису остајали без становника. О овоме сведочи чињеница да су се задржали стари називи са незнатним изменама, јер се национална структура становништва мењала. (Девавари, 1994)

Ченејски салаши. На домаку Новог Сада се налазило од најстаријих времена око четири стотине салаша. Ченеј је салашарско насеље посебног типа, по много чему јединствено, са уочљивом разликом од класичног сеоског живљења. У случају ченејских салаша то су усамљене стамбене зграде, подигнуте у пољу које се обрађује, окружене свим потребним економским зградама, подигнутим на већој површини земљишта

Богата и развијена пољопривреда овог подручја имала је кроз историју велик значај, како за ченејске салаше, тако и за грађане Новог Сада. Ченеј је старо насеље настало сигурно пре 13. века, када се први пут помиње. Најстарије ченејске породице датирају од краја 17. века и свака од њих је своје животе везала за пољопривреду и земљу „чернозем”. Ченеј је салашарско насеље посебног типа и оно опстаје скоро у истој форми - слободно изграђене и размештене зграде за становање, стоку, пољопривредни инвентар и економију. То је једна од највећих, ако не и јединствених група салаша у Војводини.

Тачан број насељених салаша је тешко рећи, јер се стање брзо мења, између два рата било је око 440 салаша, са више од 2000 становника. Према неким подацима, укупно настањених салаша данас има 237, а ненастањених 27. По пописима стано-

Карта 1. Положај значајнијих салаша у Војводини

Аутор: др Т. Лукић

вништва из 1961. и 1971. године на Ченеју је било 1828 становника. На Ченеју данас живи око 2600 становника, а од тога на салашима 400. Број салаша опада, тј. одумиरे живот на салашима.

Бечејски салаши. Салашарење на подручју бечејске општине је настало око 1795. године. Најстарији салаш је подигао потиски капетан Георгије Јанковић на свом поседу, 15 км од Бечеја, а срушен је 1955. године. Златно доба бечејских салаша је период 1890-1910. године, када је у атару регистровано 638 салаша. Међутим, 90-тих година 20. века на подручју ове општине је регистровано свега 10% некадашњих салаша (Гаврић, 1994).

У одређеном тренутку развоја пољопривреде, појавом механизације као све значајнијег фактора у пољопривредној производњи и увођењем индустријског начина производње, салаши су почели да губе на значају. Међутим, данас се пољопривредна производња суочава са све већом потребом потрошача за њеном контролом јер се почињу знатно више ценити пољопривредни производи добијени добром пољопривредном праксом или пак органском пољопривредом. У пољопривреди се све више води рачуна о заштити животне средине, па се на салаше гледа као на места на којима читава производња може бити заснована на доброј пољопривредној пракси алтернативним технологијама. Салаши тако постају места на којем пољопривреда живи у складу са природом и на којима се развија рурални туризам као нов вид активности салашара. Салаши, иако представља-

ју заштитни знак Војводине и културно-амбијенталну специфичност панонског простора, нажалост, никада нису били довољно искоришћени у туристичкој презентацији. Половином осамдесетих година 20. века они су били предмет опште туристичке пропаганде у Војводини, али се нису налазили у својству туристичке понуде, то јест туристичких аранжмана (Драгићевић, 2007). Данас, салаши се све више својом туристичком понудом укључују у туризам Војводине.

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НАЈЗНАЧАЈНИЈИХ ЕЛЕМЕНАТА ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ ВОЈВОЂАНСКИХ САЛАША

Иако у Војводини постоји велики број салаша, у овом раду је, на основу теренских истраживања, за анализу изабрано 12 салаша, којима је заједничка карактеристика да су туристички активирани. Анализирани су: Дида Хорњаков салаш, који се налази у близини Сомбора, Салаш 137 и Салаш Волић који се налазе на Ченеју, надомак Новог Сада, Рокин салаш код Суботице, Мајкин и Цветни салаш на Палићу, Катаи салаш из Малог Иђоша, Салаш 84 у близини Каћа, Цветин и Млађин салаш који се налазе у Бегечу, Бабин салаш код Жабља и Перков салаш код Нерадина.

На основу анализе елемената датих у табели, може се закључити да сваки од салаша има неке особености, које одређују његову усмереност према одређеним тржишним сегментима.

Што се тиче **смештајних капацитета**, два салаша (Волић и Перков) уопште немају смештајне капацитете, односно усмерени су на једнодневне посете. Од осталих испитиваних салаша, највеће смештајне капацитете имају Мајкин и Цветни салаш, Салаш 137, и Катаи салаш. Смештајни капацитет Салаша 137 чине 14 соба, које су опремљене старинским намештајем који је рестауриран, ТВ уређајем и мини линијом. Купатила су модерна са свим погодностима и прилагођена су потребама савременог човека. Грејање у собама је на старе каљеве пећи које гости сами ложе и које се налазе између купатила и собе тако да греју обе просторије. Цветни салаш је израђен у препознатљивом палићком стилу и нуди смештај по европским стандардима. Смештај је у 15 соба романтичних назива (Ирис, Гербер, Ружа, Орхидеја и сл.), које су опремљене модерним намештајем који пружа сву удобност. Цветни салаш представља спој модерног и традиционалног, а све у циљу да би се испунила очекивања госта, који истовремено жели одређени конфор и аутентичност. Катаи салаш је усмерен на ђачке екскурзије, па у њему преовлађују вишекреветне собе.

На Рокином, Бабином и Катићевом салашу, смештајне капацитете чине по 2 собе у етно стилу, док Салаш 84 и Млађин салаш немају ништа аутентично у погледу смештајних капацитета.

Исхрана је могућа на свим салашима, и углавном се базира на салашарској кухињи припремљеној на стари традиционалан начин. Сваки од салаша је препознатљив по неком војвођанском специјалитету. Објекти за исхрану туриста се на испитиваним салашима разликују пре свега по капацитету и аутентичности.

Табела 1. Елементи туристичке понуде војвођанских салаша

	Постаје смештајних капацитета	Могућност исхране	Постаје додатних просторија за пријем једнодневних посетилаца	Постаје економских објеката	Бављење пољопривредом	Могућност куповине домаћих производа са салаша	Продаја сувенира	Постаје спортско-рекреативних садржаја	Постаје wellness садржаја	Учешће у пословима домаћина	Организовање креативних и едукативних радионица	Организовање сталних манифестација	Постаје музеојског изложбених дела	Постаје туристичке организације до салаша	Постаје сопственог интернет сајта
Дида Хорњаков салаш	×	×		×							×		×	×	×
Салаш 137	×	×	×	×			×	×	×			×			×
Салаш "Волић"		×		×			×				×				
"Рокин" салаш	×	×	×					×		×	×		×	×	×
"Мајкин и Цветни" салаш	×	×	×	×				×	×			×		×	×
"Катаи" салаш	×	×		×				×			×			×	×
Салаш "84"	×	×						×	×					×	×
"Катић" салаш	×	×	×	×				×			×		×		
"Цвејин" салаш	×	×		×	×	×				×					
"Млађин" салаш	×	×			×	×									
"Бабин" салаш	×	×			×	×	×			×			×	×	×
"Перков" салаш		×											×		

Извор: теренска истраживања аутора

Тако можемо извршити поделу на салаше који имају велики број запослених и који раде као угоститељски објекти сваки дан (Салаш 137, Мајкин и Цветни салаш, Салаш 84), салаше који по потреби могу да угосте веће групе (Дида-Хорњаков салаш, Волић салаш, Рокин салаш, Катаи салаш, Катић салаш) и на салаше на којима раде само домаћини и који примају мале групе (Цвејин, Млађин, Бабин и Перков салаш).

Додатне просторије за пријем једнодневних посета чине углавном веће терасе и отворене баште на салашима. Мањи салашаи попут Цвејиног, Бабиног, Волић и Млађиног салаша немају такве просторе, док остали салашаи, који су усмерени са својом понудом на пријем већег број посетилаца, имају. Салаш 137 има ресторан подељен у 3 целине. Прва целина је затворени део ресторана који располаже са 70 места распоређених у 3 сале, другу целину чини башта испред куће, капацитетом 80 места, а трећу целину “газебо” (летња башта) од 150 до 200 места, зависно од потребе. Улаз у затворени део ресторана је трем куће. Башта испред ресторана смештена је у хладовини дугогодишњих стабала ораха. Опремљена је старим столловима, клупама и столицама од којих су неки рестаурирани и враћен им је првобитан сјај. Мајкин и Цветни сала имају ресторан за прославе и летњу башта са столловима и клупама, Рокин салаш поседује трпезарију на отвореном, а Катићев салаш салу за 50 особа.

Економске објекте има 7 од 12 испитиваних салаша. На Дида-Хорњаковом салашу постоје штала, летња кухиња (покућара) са помоћним просторијама, чардак, силос, плеvara, свињци, шупе, кокошињци и пар помоћних објеката. На Рокином салашу економских објеката није било, јер се власник салаша бавио само превозом околних салашара на суседну страну језера где се налазила школа, црква, гробље и дом здравља.

Што се тиче **пољопривредне делатности**, може се закључити да је већина испитиваних салаша усмерена првенствено на туризам, док се само на 3 салаша домаћини баве и пољопривредом као примарном делатношћу. Самим тим, само на та три салаша се могу и **купити и домаћи производи**. На Бабином салашу се баве производњом конзумног воћа, производе здраве плодове јабука – сорте ајдаред, златни делишес, грени смит, флорине и др, које продају у свежем облику или их прерађују у воћну ракију. На Млађином салашу, од најбољих примерака воћа праве се ракије од диње, кајсије, јабуке, шљиве и крушке виљамовке, које се касније продају туристима. На Цвејином салашу се могу купити разни џемови и домаћи сокови.

Битан елемент обогаћивања туристичке понуде сваког салаша јесте и постојање **сувенира**, али само на три салаша постоји понуда истих. Салаш 137 је најбогатији сувенирима, од свих испитиваних салаша. Понуда сувенира је велика и у духу старе, паорске Војводине, а са логом Салаша 137. Лого је заштићен и није дозвољена никаква употреба и штампање, без дозволе власника салаша. Не мање важне, а и веома занимљиве су фигурице прављене од теста у облику кућа и коња, као и гипсане фигурице које су уједно и магнети. У понуди су и разгледнице, кецеље, качкети, потковице и куварска капа такође са логом салаша. Веома занимљив детаљ је папир за паковање сувенира који и сам представља сувенир. Папир

је урађен у сепиа стилу у форми старих новина. Текстови и слике су вађени из разних часописа који су се бавили темом Салаша 137. На Волић салашу продају се ручно рађене осликане тикве, док је на Бабином салашу урађен мали фраклић ракије са натписом Бабин салаш.

Спортско-рекреативни садржаји су у понуди половине испитиваних салаша. У оквиру Салаша 137, посетиоцима су на располагању разни спортско-рекреативни садржаји. Посебно се истичу јахање, стреличарство, голф, одбојка, мали фудбал и бадминтон. Реквизити за ове спортове, односно мрежа за одбојку, мали голови за фудбал, рекети за бадминтон, лопте, као и опрема за голф обезбеђени су на салашу. На Рокином салашу постоји игралиште за одбојку и кошарку и пространа ливада за спорт по жељи, најчешће фудбал. На Мајкином и Цветном салашу постоји шарански рибњак на ком је дозвољено спортско пецање, базен, спортски терени, ергела коња, школа јахања, мини теретана, одбојка на песку, терене за фудбал и одбојку на песку, терен за баскет. На Катаи салашу постоји велики број игралишта за децу, покривени разним елементима за игру од природних материјала прилагођених дечијем узрасту. Салаш 84 има велико и мало језеро и терене за одбојку, тенис и бадмингтон. На Катићевом салашу је могуће пецање у сопственом рибњаку.

Wellness садржаје има само два салаша, Салаш 137 и Мајкин и Цветни салаш. Мајкин и Цветни салаш својим гостима нуди најсавременије wellness третмане. Програм траје од 4 дана до 14 дана у зависности од жеље госта. За то време је обезбеђен: преглед лекара који уједно препоручи режим исхране и вежби, лични тренер масер (више врста масаже), козметичар (у понуди је 20-так wellness и козметичких третмана). Салаш је такође опремљен и сауном и мини теретаном која ће задовољити потребе и најзахтевнијих туриста. У оквиру услуга обезбеђена је и масажа.

Учешће у пословима домаћина је омогућено на само три салаша, Рокином, Цвејином и Бабином салашу. На Рокином салашу, гостима је омогућено укључивање у свакодневницу салашарског живота и у припрему традиционалних јела, нпр. могу да учествују или само присуствују процесу припремања хране у фурунама. Код припремања и послужења јела употребљава се традиционално посуђе чиме се гостима приближава некадашња сеоска кухиња, као незаобилазни део културе овог краја. На Бабином салашу, по жељи, туристи могу остварити учешће у неким радним активностима које се на салашу одвијају (уређење цвећњака, нега повртњака, рад у расаднику, брање јабука, печење ракије и сл.). Такође се може организовати брање лековитог биља, кошење траве, храњење живине.

Организовање креативних и едукативних радионица је значајан сегмент понуде неких салаша, нарочито Волић салаша, Рокиног и Катаи салаша, којима су циљна група посетилаца школска деца.

На Волић салашу баве се едукативним салашарским туризмом, који је намењен пре свега деци нижих разреда основне школе. У посебној радионици чак се могу израђивати играчке од кукурузовине, плести корпе, цртати на бундевама, развлачити тесто, вести и плести, уче се стари занати. На Рокином салашу, за време једнонедељних летњих кампова организује се еколошка едукација, на ко-

joј деца могу стећи сазнања о географским аспектима подручја заштићене природе, о карактеристичним представницима његовог биљног и животињског света, као и о археолошким локалитетима околине, историјским знаменитостима. Организују се и историјски кампови, фолклорни, резбарење, сликање на стаклу, израда гоблена, накита и других предмета. Ручни радови се израђују у оквиру више радионица, као што су радионица резбарења, израде накита, сликања. На радионици резбарења израђују се: разне фигурице, столице, кашике, виљушке, тањира, корпе за семена, држачи за течност. Салаш представља и својеврстан едукативни центар из области заштите животиња, а нарочито птица. С обзиром на то да се салаш налази у Специјалном резервату природе пред њим су отворени путеви за проширивање улоге у образовању младих у заштити природе. На Катаи салашу - полазници рекреативне наставе и летњих кампова имају организоване различите радионице као што су ткање и филцовање (прављење разних предмета од вуне), праве разне предмете од кукурузовине, сламе, трске. На Мајкином и Цветном салашу, најинтересантније су ускршње радионице и изложбе, где се посетиоци салаша могу укључити у фарбање ускршњих јаја, израду лицидерских срца. Организују се и етно-радионице, подједнако интересантне за старе и младе, у којима се од теста, сламе, зрневља праве различити предмети. Ове радионице могу представљати један од начина за активно провођење слободног времена, где до изражаја долази креативност посетилаца салаша. На Катићевом салашу организују се едукативне радионице - учење о природи (шуми, лековитом биљу) и локалном наслеђу. На Дида-Хорњаковом салашу је основано удружење љубитеља салаша „Дида Хорњаков салаш“, које организује рад у секцијама. Једна од секција која је основана при удружењу, је секција старих и уметничких заната за коју је оспособљена стара штала и претворена у атеље. У овој секцији раде жене које се професионално или из хобија баве старим и уметничким занатима, како би их сачувале од заборавља и показали како се стари занати могу и у данашње време успешно користити и уклопити у савремени начин живота.

Сталне манифестације се организују на само два салаша, Салашу 137 и Мајкином и Цветном салашу. На Салашу 137 спортско друштво „Јастреб“ сваке године организује коњичке турнире. На Мајкином и Цветном салашу се сваког маја одржава традиционално такмичење у спортском риболову. За време Бербанских дана на Палићу, на Мајкином салашу се тада организује бербански бал. У јесен је нарочито значајан традиционални бачки свињокољ и изложбе месних ђаконија, који представљају увертуру у празнике који следе. Зимом се за госте салаша организују пикници уз вожњу санкама са упрегнутим липицанерима или вожња фијакером. На Цветном и Мајкином салашу се такође организују колоније сликара, избор за мис салаша, ликовне, музичке, кулинарске радионице, семинари, симпозијуми (на Цветном салашу се налази опремљена конференцијска сала), као и многа друга дружења и скупови.

Музејски изложбени простор је део туристичке понуде пет салаша. На Дида-Хорњаковом салашу поред самих објеката и намештаја унутар њега, старих преко једног века, породица Хорњак је сачувала и традиционалну буњевачку ношњу од лион свиле из тог доба, мноштво одевних предмета, везова, предмета за кућ-

ну употребу, алате и пољопривредне машине, са краја 19. и почетка 20. века. Рокин салаш је салаш са стогодишњом традицијом и данас је заштићени споменик културе. Салаш је данас обновљен и обогаћен вредном етнолошком збирком аутентичних оригиналних предмета, којима су се некада људи служили у сељачким кућама. Сакупљање предмета започето је истовремено са реновирањем куће. Тренутно се између бело окречених зидова може наћи етнографска збирка која се састоји од приближно 800 предмета. Циљ је приказивање средстава и оруђа традиционалних занимања која су везана за околину Лудашког језера, као што су земљорадња, воћарство, виноградарство, рибарство, прерада трске и рогоза, као и гајење дувана. Салаш је у функцији едукације младих а програмски се бави очувањем природног и културног наслеђа као и неговањем народних традиција у околини Лудашког језера. На Катаи салашу постоји Музеј хлеба. Пекара је саграђена пре више од 100 година и дуго година једина је снабдевала хлебом село Мали Иђош. Године 2004. претворена је у музеј. У пекари се налазе сачувани остаци некадашњег пекарског прибора и стара зидана пећ у којој се пекао хлеб. Посебно задовољство деци, која су ту на једнодневnoj екскурзији, представља колач печен у старој пећи, док је за децу, која су на рекреативној настави то задовољство још веће јер га они сами пеку. Уз језеро се налази типична северно-бачка кућа у оквиру које је изграђен етно музеј. Собе етно музеја се могу изнајмити за смештај у којима се ужива уз фуруну, сламнате џакове и ручно израђене тканине. Намештај у тим собама је од природног материјала, ручно израђен. На Бабином салашу, две собе су изложбене (музејске) и у њима се налази аутентичан намештај. На Перковом салашу, у музејској соби се изложени дрвени кревети са мадрацима пуњеним љуштиком, стари креденци, тоалетно огледало, зидно огледало у дуборезу, старе постелине, пешкири, ћупови, старо посуђе и сл. У дворишту се могу видети воловска кола са јармовима, таљиге, стара дрљача, дрвени и гвоздени плугови, а сви експонати су старији од једног века. Салаш 137 и Катић салаш немају посебан музејски део, али је на оба салаша очуван аутентичан изглед просторија.

Туристичку сигнализацију има 5 салаша, док сопствени **Веб сајт** има седам салаша. Остали салаши своју понуду рекламирају преко сајта Туристичке организације Војводине.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу извршене анализе 12 војвођанских салаша, уочено је да најкомплетнију туристичку понуду имају Салаш 137 и Мајкин и Цветни салаш. Остали салаши, у зависности од тржишних сегмената према којима су усмерени, имају и оформљену понуду.

Генерално гледано, добре стране туристичке понуде војвођанских салаша су: постојање капацитета за смештај у 10 од 12 испитиваних салаша, могућност исхране на свим салашима, која се базира на салашарској кухињи припремљеној на стари традиционалан начин, као и велика разноврсност активности које се могу упражњавати током једнодневних или вишедневних посета.

Слабе стране туристичке понуде истих салаша су: скромна понуда домаћих производа са салаша, скромна понуда сувенира, туристичку сигнализацију има само 5 салаша, а интернет презентацију 7 салаша.

Оно што је кључно, а треба што пре урадити да би се подигао квалитет услуга на војвођанским салашима:

- подићи ниво квалитета смештајних објеката
- едуковати власнике салаша у циљу квалитетнијег пружања услуга, посебно из области маркетинга
- вршити интензивнији промотивни наступ на домаћем и међународном тржишту.

Војвођански салаши као туристички ресурс поседују низ потенцијалних атрактивних атрибута, које овај простор чине изразито специфичним, јединственим, особеним. Они, дакле, имају у данашње време туристички цењена својства и отуда се може очекивати да ће се њиховом туристичком валоризацијом и превазилажењем недостатака у туристичкој понуди повећати не само домаћа, већ и инострана туристичка потражња.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Бупурдија, Б. (1986): *Култура сџановања и социјална вертикална покрећљивост*, Матица Српска, Нови Сад.
- Бупурдија, Б. (1993): *Сџамдена архитектура суботичких салаша*, Прометеј, Нови Сад.
- Бурчић, С. (1994): *Географски размештај салаша у Војводини*, Еј, салаши, Издавачко предузеће Матице српске, Нови Сад, стр.433-447.
- Стојанов, М. (1994): *Салаши-начин живота и њивређивања*, Еј, салаши, Издавачко предузеће Матице српске, Нови Сад.
- Субић, Р. (1994): *Војвођански и срдбрански салаши и салашари*, Еј, салаши, Издавачко предузеће Матице српске, Нови Сад.
- Павловић, Н. (2002): *Моћност туристичкој активирања бечејских салаша*, дипломски рад, Институт за географију, Нови Сад
- Група аутора (1984): *Сџари ченејски салаши 1237-1945*, Војвођанско друштво за пољопривредну технику, Нови Сад – Ченеј.
- Девавари, В. (1994): *Еј, салаши*, X Зборник радова, Пчеса, Нови Сад
- Гаврић, Ђ. (1994): *Бечејски салаши*, Еј, салаши, Издавачко предузеће Матице српске, Нови Сад, 93-107.
- Драгићевић В. (2007): *Туризам као фактор ревитализације салаша- пример Цвејној и Мајкиној салаша на Палићу*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Београд, 223-231.
- Тодоровић, М., Бјељац, Ж. (2007): *Основе развоја руралној туризма у Србији*. Гласник српског географског друштва, 87 (1), 135-148.